

Az együttélés történelme:
nemzetiségi kérdés Magyarországon

**Magyarországi kisebbségek:
nemzeti, nemzetiségi és vallási közösségek**

Sorozatszerkesztők:
L. Balogh Béni, Majtényi György,
Mikó Zsuzsanna, Szabó Csaba

**Az együttélés történelme:
nemzetiségi kérdés
Magyarországon**

Tanulmányok

Magyar Nemzeti Levéltár
Budapest, 2020

Szerkesztők: L. Balogh Béni, Majtényi György, Mikó Zsuzsanna, Szabó Csaba

© Magyar Nemzeti Levéltár, 2020

© Ábrahám Barna, Csósz László, Deák Ágnes, Demmel József, Dobos Balázs,
H. Németh István, Hermann Róbert, Kincses Katalin, Molnár András, Paksy Zoltán,
Ráczy György, Ritter György, Soós István, Szabó Csaba, Szarka László, Tuza Csilla,
Völgyesi Zoltán, Zahorán Csaba, 2020

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

ISSN 2732-1525

ISBN 978-963-631-291-6

Kiadja a Magyar Nemzeti Levéltár
A kiadásért felel dr. habil. Szabó Csaba főigazgató

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítást, a nyilvános előadást,
a rádió- és televízióadást, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

Borítóterv: Nagy Attila
Nyomdai előkészítés: Máté István

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt., Budapest
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

Tartalomjegyzék

SZABÓ CSABA: <i>Lectori salutem!</i>	7
SZARKA LÁSZLÓ: <i>A soknyelvű Magyarország öröksége</i>	9
RÁCZ GYÖRGY: <i>Magyarország nemzetiségei: az együttélés kezdetei. A középkori Magyar Királyság etnikai viszonyai</i>	13
KINCSES KATALIN MÁRIA – TUZA CSILLA: <i>Az etnikai arányok megváltozása a kora újkorban (16–18. sz.)</i>	41
H. NÉMETH ISTVÁN – SOÓS ISTVÁN: <i>A magyarországi hungarus-tudat</i>	59
MOLNÁR ANDRÁS: <i>Etnikumok és nemzetiségi mozgalmak a reformkori Magyarországon</i> ...	77
HERMANN RÓBERT: <i>Nemzetiségek az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban</i> ..	99
DEÁK ÁGNES: <i>Nemzetiségi együttélés rivalizálás, együttműködés és konfliktusok erőterében, 1849–1867</i>	121
DEMME JÓZSEF – ÁBRAHÁM BARNA: <i>Gyökerek és választások. Anyanyelv és identitás a dualizmus kori Magyarországon</i>	141
VÖLGYESI ZOLTÁN: <i>A Monarchia végzetes háborúja és a magyarországi nemzetiségek. Közép-Európa „kisállami” átalakítása</i>	163
ZAHORÁN CSABA: <i>Az együttélés vége. A nemzeti önrendelkezés érvényesülése 1918 – 1921 között a történelmi Magyarország területén</i>	193
PAKSY ZOLTÁN: <i>Nemzetiségek a trianoni Magyarországon</i>	211
CSÓSZ LÁSZLÓ: <i>Zsidópolitika és népiirtás Magyarországon, 1920–1945</i>	237
RITTER GYÖRGY: <i>Etnikai tisztogatások: deportálások, elűzések, kitelepítések, lakosságcsere. A Magyarországot érintő etnikai jellegű mesterséges népmozgások főbb vonalai a második világháború végétől az ötvenes évekig</i>	261
DOBOS BALÁZS: <i>Magyarországi nemzetiségek a kommunista rendszer kiépülésétől a rendszerváltásig</i>	289

Az etnikai arányok megváltozása a kora újkorban (16–18. sz.)*

1. Forrásadottságok, historiográfia, módszertan

„A nemzetiségi változásokra újabb kutatások alig állnak rendelkezésünkre” – olvasható az MTA által összeállított legutóbbi nagy, még 1985-ben megjelent *Magyarország története 1526–1686* című szintézisben.¹ A szerkesztők a források és módszertani eszközök hiányára hivatkozva elsősorban a második világháború előtt megjelent munkákra támaszkodtak (Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Deér József, R. Kaindl, Pukánszky Béla kutatásai alapján) és írták meg az ország etnikai összetételéről szóló fejezeteket a mohácsi vereség utáni időszakra vonatkozóan. Ugyanez mondható el az erdélyi nemzetiségi viszonyok kutatásáról: a háromkötetes Erdély-történetben a vonatkozó fejezet Jakó Zsigmond és Makkai László kutatásaira épít.² A megállapítással a hódoltságra, majd a török kiűzése utáni időszakra vonatkozóan nem érthetünk egyet. Az 1960-as évek vizsgálatai alapján az 1970-es évek elejéig színvonalas, alapos, módszertanilag kiváló szintézisek jelentek meg: Zimányi Vera a betelepülő szláv lakosságmozgásról készített monográfiát, Mészáros László a céhtörténeti kutatások felől közelítve térképezte fel a siklósi szandzsák, a Duna menti mezővárosok népességi, nemzetiségi viszonyait, Vass Előd pedig a kalocsai náhije 1548. évi adóösszeírásának tanulságait elemezte.³ A 17. századot illetően elsősorban a parasztság viszonyait, etnikai összetételét vizs-

* Az 1–4. fejezet Kincses Katalin Mária, a 18. századi viszonyokról szóló 5. fejezet Tuza Csilla munkája.

¹*Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. 2. kötet. Budapest, 1985, 1768.

²Uo. 1768–1769., 1843.; *Erdély története*. Második kötet. *1606-tól 1830-ig*. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Budapest, 1986, 805–813., 1156. A tanulmányban ezekre a szintézisekre hivatkozunk, ott adjuk meg jegyzetben a további irodalmat, ahol ettől eltértünk. A közelmúltban, jelen tanulmány megírásával egyidejűleg készült el, de hamarabb jelent meg a magyarországi kora újkor migrációjáról Tóza-Rigó Attila tanulmánya, amely alapvetően a *Magyarország története* alapján készült cikkek, tanulmányok nyomán készült munkákra, valamint az elmúlt két évtizedben megjelent kutatásokra épít. A legkiforrottabb és újdonságot tartalmazó fejezet az oszmán-török előrenyomulás következtében végbement népességvándorlásról szól Kitanics Máté, Varga Szabolcs, Milosevits Péter munkái nyomán. A tanulmány sajnos nem használta Szakály Ferenc kitűnő összegzését (lásd a 8. jegyzetet), azonban megállapítható, hogy az ott leírtakat gyakorlatilag minden vonatkozásban megerősíti. Lásd Tóza-Rigó Attila: *Népmozgások, migrációs folyamatok a kora újkor Magyar Királyság területén*. In: *Migráció a kora középkortól napjainkig*. Szerk. Pósnán László – Veszprémy László – Isaszegi János. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2018, 121–138.

³Hegyí Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest, 1976; Mészáros László: *Délszlávok és cigányok a dunántúli hódoltság területén*. Budapest, 1976; Vass Előd: *A kalocsai náhije 1548. évi török összeírása*. Kecskemét, 1979, /Cumania VI. Histora. Bács-Kiskun megyei múzeumok közleményei./

gálták, s nem csak a hódoltsági területeken – ha nem is országos méretekben, de egyes nyugat-dunántúli uradalmi keretek között, illetve régióban (Zimányi Vera, Josef Breu), a hegyaljai mezővárosokban (Orosz István) és egyes szabad királyi városokban (Sopron esetében Granasztói György, Nagyszombat tekintetében Štefan Kazimir) jobbágyösszeírások, adókimutatások, uradalmi összeírások, polgárkönyvek stb. alapján.⁴

„Pusztuló magyarság – gyarapodó nemzetiségek” – íme a sommás megállapítás, ami a kutatások nyomán a történeti köztudatba bevonult.⁵ Globális keretek között a magyarországi etnikumok egymáshoz viszonyított számarányát nem lehet meghatározni ebben az időszakban – még egyes területeken is csak becslésekre lehet hagyatkozni –, hiszen a kora újkorban még nem végeztek népszámlálásokat, a meglévő adatok pedig töredékesek, térben és időben szórtak.⁶ A nemzetiségi összetétel ugyanakkor nem vizsgálható a demográfiai adatok nélkül. Ezenkívül nincs is mivel összehasonlítani a 16–17. századi állapotot, mert a kútfők hiánya a korábbi évszázadokra még inkább jellemző. Továbbá, 200–250 év távlatában nem lehet állandóságról beszélni és egyetlen, konstans képet rajzolni a kora újkori etnikai viszonyokról: ellenkezőleg, alapvetően az oszmán hódítás, majd a törökök kiűzése, a járványok, a háborúk folyamatos változásokat eredményeztek. Végül, a magyarországi függetlenségi, rendi mozgalmak, például a Bocskai-felkelés a 17. század elején, a század második felében pedig a Thököly-felkelés, majd a 18. század elején a Rákóczi-szabadságharc hatásainak is vélhetően nem elhanyagolható következményei voltak több régióban és népcsoport vonatkozásában mind a számarányokat, mind pedig az etnikai arányokat illetően, összefüggésben a településhálózattal, a gazdasági változásokkal, a spontán betelepülésekkel, a pusztasodással és a birtokpolitikával.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a kora újkori etnikai kérdések tanulmányozása megnyugtató módon – a forrásadottságok függvényében – továbbra is csak egy-egy kisebb részre, városra, régióra szűkítve lehetséges, valamint nagyon sok szempontú megközelítést kíván: a hagyományos statisztikai módszer – összeírások, kimutatások hiányában – nem alkalmazható, hanem komplex, interdiszciplináris kutatásokra van szükség. A történeti statisztika, demográfia mellett elsősorban a néprajz, a (környezeti) régészet, a város-, illetve településtörténet, a történeti ökológia, a gazdaság- és ipartörténet, az uradalomtörténet, a nyelvtudomány stb. rész-, illetve rokontudományokat lehet említeni. A mozaikos, részleges feltárás intenzív kutatási program keretein belül valósulhat csak meg a jövőben, s ezt követően rajzolódhat ki a Kárpát-medencére vo-

⁴*Magyarország története...* 2. kötet, 1843.

⁵Egy könyvfejezet címeként: Pálffy Géza: *Romlás és megújulás 1606–1703*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2009, /Magyarország története, 10./, 68–74.

⁶A népességszám alakulásáról, illetve annak módszertanáról Dávid Zoltán készített elsőként és máig egyetlenként összefoglaló tanulmányt, de az első ily módon vizsgálható időszak – ami még szintén jó-részt becsléseken alapul – is csak már a 17–18. század fordulójára. Dávid Zoltán: *Magyarország népessége a 17–18. század fordulóján: népességtörténeti forrásaink értékelése. Történeti statisztikai évkönyv*, 2. (1961–1962), 1. sz. 217–257.

natkozóan a megközelítően teljes kép. Aprólékos feldolgozások alapján lehet elvégezni például az adókimutatások, tizedjegyzékek, részleges katonai lajstromok, mustrajegyzékek alapján egy-egy falu, település lakosságszámának és etnikai összetételének a vizsgálatát.

2. Általános demográfiai jellemzők, a népességszám változásának főbb befolyásoló tényezői

A 16. századi általános gazdasági fejlődés meghatározó tényezője volt az Európa-szerte végbemenő, néhol egyenletesen, máshol lökészerűen jelentkező, nagyarányú népességnövekedés. Ennek arányairól és mértékéről nagyon eltérőek a vélemények, de bizonyos alaptételekben a kutatók megegyeztek. Például abban, hogy a legkülönbözőbb területeken, régiókban – Itáliától Franciaországon át a Balkánig – bár nem egyidejűleg (az északabbi területeken később), de mindenhol végbement a folyamat. Továbbá, a legjelentősebb változás a városi lakosság gyarapodása volt minden régióban.

Magyarországon az említett forrásadottságok mellett rendkívül értékesek az 1494–1495. évi kincstári számadások, melyek alapján a lakosság számát a 15. század végén 3,5-4 millióra lehet becsülni. A következő, jól használható, statisztikailag is értékelhető összeírás majd csak a 18. század utolsó harmadában készült: az 1784–1787-es, II. József (1780–1790) által elrendelt összeírás szerint a lakosság száma 8,5 millió volt. A közbülső időszak, mint említettük, hézagos, pedig a kutatás igyekezett figyelembe venni a demográfiai viszonyokat befolyásoló tényezőket (háborúk, járványok, gazdasági folyamatok, s a kis-jégkorszaknak nevezett természeti-éghajlati tényezők, melyek az élelemtermelésen keresztül befolyásolták a népességszámot).

A népességszámra vonatkozó (országos) összeírások létrejöttét megakadályozta az a sajátos politikai és közigazgatási helyzet, ami a török hódoltságnak köszönhető, s ami a centralizált állam szétesését okozta. A másik tényező a korabeli adóösszeírás nehézségeiben keresendő: az adóalapul szolgáló portális összeírások esetlegesek voltak, ráadásul a porták száma folyamatosan csökkent, nemcsak azért, mert a törökök által elfoglalt vármegyék kiestek, hanem azért is, mert az állami adózás mértékének csökkentése miatt a nemesek igyekeztek folyamatosan csökkenteni birtokaikon a porták számát. Emiatt a porták számának visszaesése nem feltétlenül jelent tényleges lakosságpusztulást egy-egy területen. A problémát a központi (Habsburg) kormányzat felismerte, ezért az elrendelt dikális összeírások alapja 1598-ban a ház lett. Ebben az új rendszerben megsokszorozódtak a korábbi portaszámok, ami azonban érthetően nem az ugrásszerű lakosságszám-növekedést jelenti. Hiszen ez az az időszak, amikor a tízenöt éves háború következtében mindenképpen a lakosságszám csökkenésével kell számolni. Vagyis a dikális összeírás elemzése is több szempontú megközelítést igényel. 22 vármegyét írtak össze, 6570 helyiséget említve – ezek között nem szerepeltek a szabad királyi városok. Részletes, további elemzések készültek Dávid Zoltán jóvoltából erről az összeírásról, mely munka 2001-ben, hosszú idővel az elkészülte után jelent

meg.⁷ Alapos módszertani megfontolások nyomán végzett szakmai-statisztikai korrekciók után Dávid Zoltán e 22 vármegye lélekszámát 960 000 és 1 200 000 közöttire becsülte. Az összeírásból kimaradt vármegyékben további 750-850 000 főnyi lakosság élhetett – ebbe a hódoltság is beletartozik. Erdély esetében ugyancsak becslésekre lehet hagyatkozni a meglévő 22 vármegye statisztikája alapján felállított népsűrűségi mutatók alapján: ott mintegy 6-700 000 főnyi népességgel lehet számolni. Végül a kimaradt szabad királyi városok lakosságát 120-140 000-re teszi. Összesen tehát az 1598. évi összeírás alapján Magyarország 16. század végi lakosságát körülbelül 3 millióra lehet becsülni – a nemesség, a különböző katonáskodó rétegek, a váruradalmakban és az allódiумokban élők, valamint a pásztornépek nélkül. Velük együtt az összlétszám tehát legfeljebb 4 millió, ami egy évszázad távlatában gyakorlatilag stagnálást jelent. Területenként egymást kiegyenlítő hatásmechanizmusok érvényesültek: a nagymértékű pusztulást, ami elsősorban az oszmán hódítás miatt következett be, nagyjából kiegyenlítette a háborúk által megkímélt területek dinamikus lakosságszám-növekedése. A 20. század első felében tett, a török pusztítás mértékére vonatkozó becslésekről, megállapításokról kiderült, hogy azok túlzók voltak. Az elpusztult falvak lakói gyakran néhány száz méterre áttelepültek, védettebb helyen újjászerveződtek, és sokan húzódtak meg a mocsarasabb, védettebb területeken is, települtek be a nagyobb védettséget adó (mező)városokba.

A 17–18. század háborús évtizedeiben a Magyarországot ért csapások közül a leg súlyosabb következményekkel járó és hosszú távon a legnagyobb kihatású tényező az emberveszteség, a népességpusztulás volt. A háborúk okozta szenvedések és károk – falvak kiirtása, emberek legyilkolása vagy rabságba hurcolása, éhínségek, járványok – jelentősen megváltoztatták Magyarország demográfiai arculatát; hatásai legerősebben a Hódoltságban és Erdélyben jelentkeztek, de érezhetőek voltak a királyi Magyarország területén is. Egész területek váltak lakatlanná a seregek nyomán, a Délvidéken a Maros vonalától délre, a Dél-Dunántúlon és a Duna mentén egészen Pest térségéig teljes volt a népességvesztés; a mai Magyarország területén, a Felvidék déli részein és az Erdélyi-medencében pedig jelentős népességvesztés történt. (Az Alföldön 1 fő/km² átlagos népsűrűség volt jellemző, Erdélyben ugyanez a mutató 25-30 fő/km² volt.) Ezek a területek többnyire alacsony domborzattal rendelkeztek, viszonylag jól meg lehetett őket közelíteni, vagy – mint például a Duna mente – hadi utak mentén helyezkedtek el. A jelentős pusztulástól csak a magasabb domborzatú, nehezen megközelíthető vidékek (mocsarak, lápok, sűrűségek) menekültek meg, melyek kiestek a hadak vonulási útjából: a Felvidék északi részei, az Erdélyi-szigethegység, Kárpátalja, illetve a belső területeknek számító Székelyföld és Szászföld.

⁷Uő: *Az 1598. évi házösszeírás*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2001.

3. Főbb etnikai változások a 16. században

A délvideki és dunántúli területek magyar lakossága a 16. században a török hódítás következtében az északabbra menekülés stratégiáját választotta. Ez az a folyamat, mellyel párhuzamosan megkezdődött elsősorban a görögkeleti szerbek, valamint a muzulmán és katolikus bosnyákok beáramlása a tizenöt éves háború idején. A magyarok ezt a vegyes etnikumú, de közös nyelvet beszélő csoportot egyetemesen rácoknak nevezték. Mohácson, Szekszárdon, Simontornyan és környékén, Dunaföldvártól délre, Tolna, Baranya és Somogy vármegyék korábban magyar lakta területein sok helyen gyökeresen javukra változott az etnikai összetétel.

A témakör legjobban feltárt fejezete Szakály Ferenc jóvoltából a szerbek betelepülésének története.⁸ A magyarországi szerb betelepülés folyamata már a 14. század utolsó évtizedeiben megkezdődött, az 1389-es rigómezei vereség után. Szerbia ekkor erős török nyomás, illetve török megszállás alá került. A háborús pusztítások ezt követően elsősorban a Szerémséget és a Temesközt érintették, ahol nagyarányú népességcsökkenés következett be, s az üres területek vonzása évszázadokra elsőrendű tényezőt jelentett a szerb bevándorlás tekintetében. Így a 15. század első felében a Szerémség Száva és Duna közé eső, keleti részét már ekkor nagyrészt rácok lakták. A bevándorlást a törökkel szembeni védelmi-közigazgatási feladatokat ellátó szerb elit részére történt magyar birtokadományozások is serkentették. Amikor az oszmánok végérvényesen elfoglalták Szerbiát (1439), áttelepülni igyekezett a szerb náció minden olyan csoportja, amelyik nem tudott együtt élni a megszállókkal. Ekkor a szerb deszpota, Đorđe Branković már messze benn magyar területen, Debrecen környékén, valamint a világosvári uradalomban (Árad vármegye) is kapott területeket, s telepített rájuk szerb parasztokat. A folyamat folytatódott Hunyadi Mátyás és a Jagellók idején is, minden új előkelőség újabb betelepülési hullámot indukált. Ehhez hozzájárult az is, hogy a 15. század végétől a mohácsi csatáig a magyar – illetve ekkor már főleg szerb – származású, határőrvédelemmel megbízott katonai vezetők tízezer-szám (a források legkevesebb 50, legtöbb 200 ezer lélekről szólnak) hajtottak át erőszakkal szerb parasztokat a határ magyar oldalára, melynek eredményeképp sorra szerb szórványterületek jöttek létre 1526 előtt a Tisza–Maros közén Csongrádtól Zarándig.

A mohácsi csata után a magyar állam nem volt képes megfelelően kezelni a menekülő szerb tömegeket. A 16. század közepén a Temesközt már főként szerbek lakták. A középső rész török uralom alá kerülése nyomán pedig rendkívül erős szerb betelepülő hullám özönlötte el a megszállt ország részét délkeleti részét. Bács vármegyében a század derekára már hézagmentes szerb településhálózat alakult ki. Ugyanez mondható a Szerémségről s a Tisza–Maros közének nagy részéről. A török uralom így olyan

⁸Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Vázlat). In: *A szerbek Magyarországon. Die Serben in Ungarn*. Szerk. Zombori István. (A szegedi múzeumban 1990. október 17–18-án tartott tudományos konferencia bővített anyaga.) Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1991, 11–50. A szerbekre vonatkozó részt itt és a 17–18. századi fejezetben az ő munkája alapján foglaltuk össze.

erős rác, főleg szerb rétegre támaszkodhatott, amely az egykori Szlavóniától egészen az Erdélyi Fejedelemség nyugati határáig gyakorlatilag összefüggő etnikai tömböt alkotott. Az 1570-es években a szerb terjeszkedés megindult a Maros jobb parti területein is. A Dunántúlon Somogy vármegyében, a Kapos mentén, északnyugat felé jöttek létre többé-kevésbé összefüggő szerb tömbök, s kisebb szórványokban a Duna vonala mentén.

Az oszmán hódítók társadalmának legmeghatározóbb katonai–hivatalnoki rétege, a tisztségviselők és a vallási élet vezetői többségükben szintén a Balkánról származtak. A jelentősebb polgári lakossággal rendelkező városokban (Buda, Pécs, Belgrád, Temesvár, Bács) élő kereskedők és iparosok szintén ugyanerről a területről, illetve részben a dalmáciai Ragusából érkeztek.

Azokon a helyeken, ahol erősen megritkult a lakosság, mind a magyar birtokosok, mind a törökök igyekeztek új munkaerőt, adózókat telepíteni, már az 1530–1540-es évektől kezdődően. A szlávok a dunántúli irtásföldeken még Mohácsot megelőzően megjelentek, az őket ért korábbi török megszállás következtében. Horvátország és Szlavónia lakossága észak felé menekült; ekkor nyerte a korábbi szlavón nép és terület a *horvát* nevet, ugyanakkor a szlavónok *tót* neve ekkortól a szlovákokra utalt, a Szlavónia név pedig a Szerémségre. Az eddigi kutatások alapján megállapítható, hogy elsősorban a dunántúli területeken – nem feltétlenül vagy nem csak a hódoltság miatt, hanem a már korábban megindult pusztásodás miatti gyérülés következtében, valamint a magyar etnikum mocsarakba, védettebb helyekre húzódása miatt – a kieső lakosság helyére a birtokosok nagy számban telepítettek át horvátokat. Így Pozsony vármegyében négy, Mosonban 13, Sopronban 51, Vas vármegyében 55, Zalában két, Győr vármegyében egy és az Alsó-Ausztriai Kamarának elzálogosított uradalmakban 54 egészben vagy részben horvátok lakta település jött létre. A horvátokhoz hasonlóan a szlovének, más néven vendek szintén Nyugat-Magyarországon telepedtek meg a 16. században, számottevően a cisztercita rend és a Batthyány család birtokain. A horvátok és szlavónok nyomában a Balkánról elszlávosodott, görögkeleti vlach pásztornépek érkeztek, akik a Dunántúlra ekkor szórványosan települtek be, többségükben az északra menekült horvát és szlavón parasztok falvait kezdték megszállni, Varasd, Körös, Zágráb vármegyében.

A bevándorlás az Alföld déli részére a magyarországi hódoltság kora előtti évszázadban kezdődött: a török hódítók ellen védekező népesség még a 15. században lépte át a Duna vonalát, s telepedett le a Duna–Tisza–Maros folyók által határolt részen: parasztok, birtokos uraik, görögkeleti szerzetesek. Magyarok a Marostól délre csak szigetszerűen maradtak – egészen a felszabadító háborúk koráig. Innen a 16. században – a magyar lakossággal együtt – nagyobb számban kezdtek észak felé menekülni az ekkor már valamelyik szláv vagy a rutén nyelvet beszélő vlach pásztorok, bosnyákok, görögkeletiek és egyéb balkáni népek Temesvár, Szolnok, Gyula eleste miatt. Magyarul *oláb* névvel illették őket. Vezető rétegeik beolvadtak a magyar birtokos nemességbe, s bizonyos csoportok nyelvileg is asszimilálódtak a magyarsághoz. A magyar etnikum,

a 15. századi szláv nyelvű balkáni népek és a 16. században érkező szerb, de főleg vlach népesség vegyesen élt a Baja–Szabadka–Arad vonaltól délre, attól északra, Kalocsa, Halas, Szeged, Hódmezővásárhely, Simánd térségében, környékükön viszont megmaradtak a magyarok. A hódítás ellenére Gyula és Jászberény térségében is megmaradt a magyar lakosság, azonban Szolnokon, Hatvanban, Egerben rácok települtek meg a külvárosokban. Az Alföld tekintetében még egy fontos jelenséget kell megemlíteni: a lakosság árterekre, homokos óriásfalvakba való tömörülése már a 14. században megkezdődött. Ezt a kezdetben spontán folyamatot az oszmánok hódítása nagyban felerősítette.

Abban a folyamatban, melynek eredményeképpen az etnikai arányok a Kárpát-medencében alapvetően megváltoztak, meg kell említeni az áttelepüléseket is. Végül, a Felvidéken a 16. században a Duna bal parti, a Tisza jobb oldali mellékfolyóinak völgyei közötti hegyekben elkezdődött a szlovák betelepülés, de még csak szórványokban.

Az Erdélyi Fejedelemség a középkori Erdélyen kívül 1660-ig Máramaros, Középszolnok, Kraszna, Bihar, Arad, Zaránd, Temes és Krassó vármegyét is magában foglalta, mígnem a II. Rákóczi György fejedelem lengyelországi hadjárata következtében indított török invázió a Partiumot ettől elszakította. Ebben a térségben szintén az oszmán hódítás rajzolta át az etnikai viszonyokat: Varasd, Jenő, Lugos, Karánsebes váraknak és környéküknek török kézre kerülése jelentős magyar néptömeget kényszerített menekülésre elsősorban a királyi Magyarország felé, ami által megbillent a korábbi etnikai egyensúly. Az erdélyi magyar népességet a partiumi magyar tömbtől eleve szétválasztották a földrajzi viszonyok: közéjük ékelődtek az Erdélyi-középhegység tömbjei, a Meszes, a Bihar, a Gyalui-havasok és az Erdélyi-érchegység. A zavartalan érintkezést csak a Sebes-Körös és a Kis-Szamos völgyét összekapcsoló Király-hágó, a Meszesikapu (amely a Szilágyságból az Almás völgyébe vezetett), s a Nagy-Szamos mentén a Zsibótól Szatmárig elterülő magyar falvak biztosították.

Az átjáróktól a hegyekbe nyúló tájakon már a 14. században elkezdődött a román betelepülés, ami a 16. században is egyre lendületesebben zajlott. Ez nem vonatkozott a székely székek területére. A Kalotaszeg–Mezőség–Maros–Küküllő völgyéig, kelet felé pedig a Gyergyói-, Csíki-, Háromszéki-medencéig elterülő vidéken a magyarság a 16. században egységes tömböt alkotott, amit csak itt-ott, foltokban szakítottak meg a szász és román szórványok. Sőt, a mezőségi szász falvak, amelyek nem tartoztak a szász területi anatómia keretébe, erősen magyarosodtak, kivéve Szászrégen és Teke környékét. A vegyes lakosságú városokban, mint Kolozsvár, Dés, Torda, Enyed, Szék, mindenütt magyar dominancia érvényesült.

A szász autonóm terület (*Althland*) Szászvárostól Barótig tartott, Nagyszében központtal, s beletartozott Medgyes, Segesvár, Brassó és Beszterce vidéke is. Az erdélyi hegyekben, elsősorban az Erdélyi-középhegységben pásztorkodó, transzhumáló állattartásból élő románok folyamatosan érkeztek a Mezőség lankáira, valamint az Alföld északi és keleti peremére, s megindult a népmozgás Moldva és Havasalföld felől. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a Kárpátok térségében, a hegyekből a 19. században

majd magukat önálló népcsoportként, ruszinok néven meghatározó szláv, de fokozatosan görögkatolikus hitre áttért etnikum egyre lejjebb húzódott Zemplén vármegye irányába.

4. Népeség, etnikai változások a 17. században

Erre az évszázadra vonatkozóan sem lehet megállapítani, hogy a három országrész területén összesen hányan éltek. A lakosság számon kívül az etnikai számarányokat is csak becsülni lehet. Bizonyos, hogy az előző évszázad fentebb részletesen tárgyalt folyamatai továbbra is jellemzőek maradtak, illetve felerősödtek. A népsűrűség tekintetében a három országrészben egymástól eltérő befolyásoló tényezőkkel kell számolni. A királyi Magyarország a leíró források és a statisztikai becslések alapján egyaránt a legsűrűbben lakott országrész volt ebben az időszakban. Nagy kiterjedéséhez képest aránytalanul gyér lakosság szám jellemezte a hódoltság területét. Erdély sajtáságos domborzati viszonyai szintén viszonylag gyér lakosság számot eredményeztek.

A nyugat-magyarországi területeken és a „széleken” a gazdasági élet fellendülése volt tapasztalható, amelynek beszédes bizonyítéka a hegyaljai mezővárosok lélekszámának növekedése. A másik jelenség: a század közepétől nagy számban települnek át a falvakból a különböző etnikumú népcsoportok az alsó-magyarországi bányavárosokba. Jelentős népességi és ezzel együtt etnikai változásokat eredményezett a Nyugat-Európától nagyságrendileg elmaradó városiasodás is. A királyi Magyarország legnépesebb városai, Pozsony, Kassa, Erdélyben Kolozsvár, Nagyszében, Brassó (3-4 ezer fővel) mellett megjelennek a meglepően nagy vonzástörzettel rendelkező, dinamikusan gyarapodó mezővárosok. Debrecen esetében például, amely a három országrész földrajzi-kereskedelmi találkozási pontján volt, mintegy 15 ezer fővel kell számolni. Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös mezővárosok utolérlik a szabad királyi városok 3-4 ezer fős lélekszámát. A török terület legnépesebb városa pedig még mindig Buda volt, a becslések szerinti 16-28 ezer fővel. Ezek a városok nem rendelkeztek olyan sűrű, körülölelő településhálózattal, mint a szabad királyi városok, az erdélyi szász városok, a Partium mezővárosai, a dunántúli török-magyar határszélen sorakozó mezővárosok, illetve a felső-magyarországi szabad királyi és mezővárosok, de nagyobb távolságra terjedt ki vonzástörzsetük, ezért számolni kell a hozzájuk tartozó faluhálózattal is.

Míg a 16. században a lakosságot csapásszerűen a tizenöt éves háború pusztította, addig a 17. században háborúk sorozata: a Bécs, Buda török ostromát kísérő hadjáratok, a visszafoglaló harcok, majd a rendi mozgalmak, a vallási békétlenség, a jobbagyfelkelések, valamint a háborúkat kísérő éhínség és nem utolsósorban a járványok. Mindennek következtében Magyarország Európa ritkán lakott területei közé tartozott a 17. században.

A magyar etnikumú városi lakosság nagy arányban áramlott az északabbi városokba. Nagyszombatba jelentős számban pesti és budai, Kassára főként szegedi lakosság érkezett, ezáltal gyakorlatilag elmagyarosítva ezeket a korábban német ajkú városokat.

A németek további térvesztése ment végbe a szepességi városok szlovákosodásával (például Nagyszalók, Korompa, Gölnic, Szomolnok).

A török hódítás következtében a 17. században a Felföld⁹ etnikai viszonyai szintén megváltoztak. Falvak sora néptelenedett el hosszabb-rövidebb időre, bár a szlovák, rutén és román etnikum közötti határok alapvetően változatlanok maradtak.

A tizenöt éves háború következtében a hódoltságban gyakorlatilag végleg megszűnt az addig nagyjából megmaradt magyar településhálózat. Az üres területekre ettől kezdődően folyamatosan érkeztek szerb betelepülők a volt belső területekről, Ószerbia és Bosznia irányából. A magyar–szerb etnikai határ a Dunán inneni részeken a Maros vonalánál és annak a Dunáig való meghosszabbításánál állandósult. Bár a Somogy megyét elborító 17. század eleji szlavóniai rác betelepülő hullámot a visszatérő magyarok részben visszaszorították, de Baranya vármegye kivételével a dunántúli hódoltságban viszont jelentős szerb előretörés tapasztalható.

A szőnyi békekötés (1627) idején a Dunántúl Balatontól délre eső területeit illetően szólnak a források nagyszámú rác adózó falvakról a szandzsákokban. A háborúk hagyta űr csak az egyik oka volt a nagyarányú rác népességnövekedésnek. Térben még jobban kiterjesztette a rácok lehetőségeit az, hogy a Duna jobb partján az oszmánok által létrehozott erőd–palánk-rendszer a mezővárosok tövében a rác katonaságra épült. A nagy végvárak (Esztergom, Visegrád, Szigetvár, Kanizsa, Székesfehérvár) tövében mindenhol rácváros települt: görögkeleti szerbekkel, katolikus bosnyákokkal. Gyakorlatilag a Dunaföldvár–Paks–Tolna–Báta–Mohács és a Duna vonalától Pécs felé, illetve a Siklós–Simontornya–Törökkopány–Szekszárd–Ozora–Dombóvár–Kaposvár–Mecsek-nádasd vonaltól délre és a terület palánkváraiban vegyesen, eltérő életmódjuk, vallásuk miatt gyakran békétlenségben élt a magyar őslakosság a szerbekkel és bosnyákokkal.

A délszláv népesség délvidéki térnyerése a 17. században a török kiűzése után is folytatódott: két nagyobb hullámban történt betelepülés a század végén. Tolna és Fejér vármegye lakossága fele részben ekkor már eleve szerb volt, s a század utolsó harmadában már Buda környékén, illetve attól északabbra is voltak szerb telepek a Duna jobb partján. Az oszmánok visszaszorításával ugyan számottevő szerb tömegek hagyták el az országot, azonban 1690 őszén a nagyvezíri hadak Belgráddal együtt egész Szerbiát visszafoglalták, ezért a Habsburg-haderőhöz csatlakozott szerbek, becslések szerint ekkor 30–40 ezer család (mintegy 200 ezer fő) – de óvatosabb becslések szerint is több tízezer fő – menekült Magyarországra. Végül egy részük az ország belsejében (Szentendrén, Budakalászon, Pomázon, Izbéken) telepedett le, másik részük a Duna két oldalán, Buda és Eszék között, nagyobb tömegeik azonban az 1690-es évektől a fokozatosan kiépülő, új törökellenes védelmi rendszer, a határőrvidékek szívai, dunai,

⁹A Kisalföld kivételével az a terület, amely a Duna vonalától és a Duna-kanyarhoz csatlakozva a Vác–Hatvan–Gyöngyös–Eger–Miskolc vonaltól északra, valamint a Tisza jobb partja és Máramarost, valamint a Szatmári hegyvidéket magában foglaló országrész.

tiszai és marosi kerületeiben. A Habsburg-hatalom pártolta a menekült szerbek déli határra történő telepítését a határőrvidék megszervezése miatt, különösen a karlócai békekötés (1699) után. A 17. század végére a Marostól délre és ennek vonalában, Títettől Szegedig, s a Duna-Tisza közén a szerbek és az elszerbesedett vlachok nagy többségbe kerültek: a hódoltság etnikai képe alapvetően a délszláv etnikumok javára változott a Délkelet-Dunántúlon (Tolna, Fejér és még Somogy vármegyében). A hódoltságba bevándorolt délszláv lakosság túlnyomó része ortodox vallású szerb és vlach volt. Több tízezres számban érkeztek katolikus bosnyákok, kisebb számban horvátok és cigányok. A 16–17. század fordulóján a folyamatos utánpótlást kapó bosnyákok már megtelepedtek a Bácskában is (Bácsón, Baján, Jánoshalmán, Zomboron, Szabadkán), őket a korabeli források sokácoknak és bunyevácoknak nevezték.

Nemcsak a török hódoltság, a háborúk szabták át az ország egyes vidékeinek etnikai képét. A magyar települések határa a 17. században a középkorinak megfelelő maradt. A Pozsony–Nagyszombat–Galgóc–Rimaszombat–Rozsnyó–Jászó-vonaltól délre húzódott a magyar etnikumok lakta terület határa. Innen északra húzódott és a Hernád folyó völgyében Abosig, a Tarca völgyében Pécsújfaluiig, a Szekcső völgyében Magyarasszlavicáig nyomult be, s keletre a Gálszécs–Nagyimihály–Ungvár–Munkács–Huszt vonal fölött a Tiszáig tartott. A Felvidéken folytatódott a szlovák betelepülés, a 17. században a korábbi szórványos mérték helyett már jelentős hozzávándorlásról beszélhetünk. Itt nem a magyar parasztság húzódott észak felé – ők zömükben helyükön maradtak –, hanem a birtokos és birtoktalan nemesség végvári katonáknak állt rétegei.

A 17. században felerősödtek Erdély tekintetében is a korábbi évszázad folyamatai. A háborúk, pusztítások miatt az országrész magyar, székely, román és szász lakossága egyaránt hatalmas vérvesztéséget szenvedett, különösen a Partiumban, Kolozs, Doboka, Kraszna, Belső-és Közép-Szolnok vármegyében.

Az Erdélyi-középhegységben pásztorkodó, transzhumáló állattartásból élő románok véglegesen letelepedtek a Mezőség lankáin, további nagyon sok szász ikerfalu alakult. Szilágy vármegye 106 falujából 46 vesztette el magyar többségét, a Szamos mentén felére olvadt a magyar falvak száma, majdnem felére például a Zilah-, Kraszna- és Szilágy-völgyben; a Berettyó folyó mentén valamivel kedvezőbb volt a helyzet. Kolozs vármegyében a 112 magyar faluból 55 lett román. Erdély-szerte általában ugyanez mondható el: közel a falvak fele vesztette el magyar többségét. Az abszolút többséget Kalotaszeg őrizte meg. A legnagyobb veszteséget Szolnok-Doboka vármegye szenvedte el, a 16. században még magyarul lakta falvaknak a harmada sem maradt magyar ajkú, 96-ból 76 románosodott el. A kisebb tájegységek közül leginkább a Bardó-völgy, a Nagy-Szamos mente maradt magyarok által lakott. Viszont a Sajó, a Füzes és a Mélyes mente nagyon nagy részben románosodott el (7-ből 5, 19-ből 14, illetve 15-ből 13 falu). A Kis-Szamos bal partján pedig a 29-ből csak egyetlen falu maradt meg magyarnak. A Partium és Erdély magyar néptömbje között hatalmas folytonossági hiány keletkezett, Észak-Erdély 317 falujából 177 lett román többségű (56%). Ez az arány

még akkor is magas, ha a betelepülő románok egy részére a folytonos ide-odavándorlás volt jellemző. Végül elmondható, hogy az 1657 és 1661 közötti háborúk megbontották az addig még egységes magyar és szász településeket is.

Erdélyben 1687 előtt és után ugyanakkor egymással ellentétes folyamatok is zajlottak. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Morvaországból Alvincra telepített habánokat a század első felében. A század második felében tömegesen érkeztek örmények is Erdélybe, s mind gyakrabban tűntek föl görög kereskedő családok. Az általános bevándorlási hullám, amely 1664-től az 1680-as évekig tartott, nem kis mértékben politikai lépések eredménye volt: 1661-ben például Kemény János telepítette le a Lengyelországból kiutasított unitáriusokat. Erdély befogadta továbbá a magyarországi bujdosó katonarétegeket, valamint az ellenreformáció nyomán menekülő protestánsokat. Északkelet felől pedig ukrán jobbágyok népesítették be a Máramaros vármegyei és a határos falvakat. 1687 után nemcsak a törököktől elfoglalt területek szívó hatása érvényesült, s húzódtak a lakosok az alföldi sík vidékre, hanem az Erdélyre zúduló magas adóterhek, a katonai beszállásolások elől egész falvak szöktek Moldvába, Havasalföldre, sőt, még a városlakók közül is többen áttelepültek a román vajdaságokba, például Brassóból. Az elvándorlás az északi, a keleti és a déli peremvidéken öltött aggasztó méreteket, de időszakos elnéptelenedés jellemezte Hunyad megyét és a Fogaras vidékét is. Összességében a magyar lakosság aránya a 17. század második felében Erdélyben 45-50%, a szászoké 10-15%, a románoké 30-40% között volt, állandó mozgásban, a többiek ukránok, rácok, örmények voltak, ám a szerbekkel ellentétben ekkor már a horvátok betelepülése nem volt számottevő.

5. Népeség, etnikai változások a 18. században

Az 1683-ban meginduló felszabadító háborúk az amúgy is megcsappant létszámú lakosságot még tovább pusztították, és a század végére az ország bizonyos területei teljesen elnéptelenedtek. Ez az elnéptelenedés elsősorban éppen a déli és középső, főleg magyarok lakta területeket érintette. A háborúk befejeztével megindult egyfajta spontán migráció, délről szerbek, északról, a sűrűbben lakott régiókból szlovákok, magyarok indultak el a lakatlan országrészek felé, az Erdélybe már korábban beköltöző románok most megjelennek a Partiumban és a Temesközben is. A rendezetlen birtokviszonyok is kedveztek a spontán letelepedéseknek és a belső vándorlásoknak.

Mivel éppen az ország mezőgazdaságra alkalmas területei néptelenedtek el, és a lakosságot is el kellett látni élelemmel, elsődleges szempont volt a lakatlan területek művelés alá vonása, mezőgazdasággal foglalkozó népeség letelepítése.

Kollonich Lipót bíboros 1689-ben nyújtotta be I. Lipót császárnak (1657–1705) „*Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*” című tervzetét, melyben részletekbe menően kifejtette, hogyan kellene a felszabadító háborúk befejezése után az országot újjászervezni, miként kellene majd a gazdaságot, iparfejlődést az új területeken beindítani. Mivel Kollonich is látta, hogy elsősorban a népeség gyér volta okozza a legnagyobb

problémát, a hiányzó munkaerőt betelepítésekkel javasolta pótolni. Betelepítésre a német birodalom túlnépesedett területein munkát nem találó, egyébként jól képzett és jó munkabírási embereket ajánlott. A német lakosság betelepítése kettős célt szolgált: egyrészt munkaerőt biztosított volna az elnéptelenedett országban, másrészt Kollonich a lázongásra hajlamos magyarok lecsillapításának is jó módját látta egy másfajta kultúra és mentalitás átültetésében. Kollonich legtöbb gazdasági javaslatát elvetették, de a betelepítésre vonatkozót elfogadták.¹⁰

Szükség is volt erre, mivel a belső migráció nem volt elegendő az ország középső és déli területeinek újranépesítéséhez. A Temesköz hatalmas területe elpusztasodott, elmozsarasodott, a középkori településszerkezet megszűnt. A Bánság, Szerémség, Szlavónia megmaradt lakossága is túlnyomó részben szerb és román nemzetiségű lett, a magyar ajkú lakosság ezekről a területekről szinte teljes egészében eltűnt. Erdély magyarok lakta területein a fejedelemség-kori háborúk miatt a lakosság erősen pusztult, helyüket a bevándorló, hegyekből leköltöző román pásztorok foglalták el, ezért a 18. század elejére Erdélyben kisebbségbe került a magyar etnikum.¹¹

A török háborúk után kezdődött spontán migrációt megakasztotta ugyan a Rákóczi-szabadságharc kitörése és ennek háborús eseményei, de 1711 után ismét megindultak a jobbágyok az északi területekről az Alföld központi és déli részei felé. Az újszerzeményi területeken birtokokat nyert nemeseknek szükségük volt a munkaerőre, ezért szorgalmazták és meg is szervezték az emberek áttelepítését.

A belső migráció nem is volt mindig önkéntes: néhány esetben maga a földbirtokos nemes telepítette át jobbágyait túlnépesedett birtokairól az újszerzeményi területen visszakapott vagy újonnan szerzett, munkaerőt nélkülöző birtokaira. Ilyen áttelepítések zajlottak a Zichy (Óbuda, Budakeszi) vagy a Károlyi család birtokain (Szabolcs és Szatmár vármegyében) az 1710-es években. Az Alföld központi részsein a Harruckern család (Békés, Csongrád vármegye) tűnt ki betelepítő akcióival. Az 1710-es és 1720-as években a Károlyi-birtokokon több összeírást is végrehajtottak a betelepülőkről, földjeiket, állatállományukat, egyéb adataikat is feltüntették. Innen tudjuk, hogy ezek elsősorban az északi és nyugati, nagyobb népességgel rendelkező megyékből érkeztek, a beígért adómentesség és egyéb szabadságok reményében keltek útra. Békés vármegyébe ekkor kerül nagyobb számú szlovák etnikumú lakosság, míg a Károlyi család birtokaira elsősorban magyar ajkú jobbágyok költöznek.¹² A külföldi betelepülőknél

¹⁰Kollonich *Einrichtungswerk*ének kritikai kiadása: *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn (1688–1690)*. Hrsg. János Kalmár – János V. Varga. Stuttgart, 2010, /Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa. Bd. 39. Quellen Bd. 1./

¹¹A századforduló etnikai változásaira lásd Kocsis Károly: A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig. *Tér és társadalom*, 1996. 1. sz. 83., illetve Wellmann Imre: Népeség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján, *Történelmi Szemle*, 1975. 4. sz. 701–730.

¹²Az összeírások lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Károlyi család nemzeti levéltára, Acta publica (P 396), No. 19/B.; a Harruckernekre nézve: MNL OL, Károlyi család nemzeti levéltára, Harruckern család (P 418), A. Lajstromozott iratok. Fasc. N.

útlevekre volt szükségük és összeírások is készültek róluk, viszont a belső, spontán meginduló migrációról nincsenek, vagy csak igen ritkán vannak hasonló forrásaink, így az adataink sem lehetnek pontosak és megbízhatóak, a történeti statisztikai vizsgálatok dokumentumok hiányában igen nehézkesek.

Az ország benépesítésére természetesen nem volt elegendő a spontán migráció, azt államilag szervezett betelepítésekkel, elsősorban külföldről érkezett csoportokkal kellett megoldani. A betelepítendő területekről a Délvidéken még a 17. század végén mintegy lecsatolták a Bécsből közvetlenül irányított és megszervezett határőrvidéket, melynek elsősorban szerb, a Temesközben főként román lakossága volt.

Az első, még nem teljesen államnak tekinthető, de már az állam által támogatott betelepítésnek Claude Florimund de Mercy gróf, a Temesköz katonai kormányzója által szervezett akciók tekinthetők. 1718. május 22-én engedélyt kapott III. Károlytól (1711–1740) a Bánság külföldiekkel történő betelepítéséhez. Mercy gróf elsősorban német telepeseket hozott a területre, de Elzász-Lotaringiából francia telepések is érkeztek. Mercy gróf a Bánságban egymaga 25 falut telepített be, de nemcsak erre a területre, hanem Tolna vármegyei birtokaira is megkezdte németek betelepítését. Az ő példáját követte több birtokos nemes magántelepítési akciója: szintén Tolna vármegyében a Dőry, a Wallis család, illetve a pécsi püspökség Baranya vármegyében, a kalocsai érsekség Bács-Kiskun vármegyében hozott létre telepés falvakat. A 18. század végére Tolna és Baranya vármegyékben 61 telepés faluról tudunk, az ide települtek többsége valóban Svábföldről érkezett; sokan eredetileg a Temesközben óhajtottak letelepedni, és a kedvezőbb feltételek miatt költöztek át a két megyébe.

A 18. századi – elsősorban Dél-Németországból szervezett – telepítések három nagyobb hullámban zajlottak. A kezdeti telepítéseknél még nem volt szempont a vallási hovatartozás, ekkor nagy számban érkeztek evangélikusok az országba, illetve a harmadik telepítési hullám idején, II. József uralkodása alatt is főleg protestánsok kerestek vallási menedéket és új életet Magyarországon. A kevés számú jelentkező miatt például a kalocsai érsek elnézte evangélikusok betelepülését a lakatlan Harta és Hajós környékén.

A telepítések második hulláma III. Károly és Mária Terézia (1740–1780) uralkodásának idejére esik, mindkettőn, de főként Mária Terézia előnyben részesítette a katolikus betelepülőket. A betelepülések a következő nagyobb területekre irányultak:

1. A Balaton-felvidék, Győr környéke.
2. Somogy, Tolna, Baranya vármegyék (itt jelentős a földesúri kezdeményezés).
3. A Dráva és a Duna közti terület.
4. Bács-Bodrog vármegye déli részei.
5. Temesi Bánság.
6. Bihar, Szabolcs, Szatmár vármegye (itt jelentős szerepet játszott a Károlyi család).

Mindmáig legfeldolgozottabb története a Temesi Bánság betelepítésének van, melynek oka, hogy a Temesközt felszabadítása után kincstári birtoknak minősítették és itt mintagazdaságot, egyfajta kísérleti gazdálkodást akartak bevezetni, ahol a telepítéseket a kamara jól szervezeten, mérnöki pontossággal végezte.¹³

A németek kivándorlásának okai többfélék lehettek: vallási okok, a paraszti parcellák elaprózódása, földnélküliség, túlnépesedés. A kitelepülés elsősorban Dél-Németországból indult el, Sváb- és Frankföldről érkeztek az első telepesek. A század folyamán a telepítés előrehaladásával a Saar-vidékről, Elzászból, Lotaringiából és a Mosel vidékéről is érkeztek letelepülni vágyók. A telepesek túlnyomó része németajkú volt, de kisebb számban francia és itáliai bevándorlókról is tudunk.

Mária Terézia uralkodása alatt a legnagyobb telepítésnek Grassalkovich Antal tevékenysége tekinthető a század közepén. Közvetlenül Németországból hozatott telepeseket, saját, ottani birtokairól telepítette jobbágyait Soroksár, Haraszti és Taksony községekbe, valamint Arad vármegyei birtokaira, de előfordult, hogy az állami telepes hajókat egyenesen a Dunán állította meg, és „rabolta” el róla a telepeseket saját birtokaira.

A magyar országgyűlés 1715-ben elfogadta, hogy a betelepülő földművesek 10, az iparosok 15 évi adómentességet kapjanak. Mercy gróf azonban panaszkodott a kamarának, miszerint a betelepülők olyan szegények, hogy szinte semmijük nincs. Ezért a kamara a jövőre nézve kidolgozta, hogy milyen feltételekkel lehet ezután a Bánságba (és Magyarország egyéb részeire) települni: mit kell hozniuk a betelepülni vágyóknak és mit ad nekik az udvari kamara. A betelepülők a kamarától a következő kedvezményeket kapták:

1. Az utazás során nem kellett sehol vámot fizetniük.
2. Földet és házat kaptak, melyet a kamara mérnökei biztosítottak nekik, a házat pedig vagy felépített állapotban kapták meg, vagy ingyen kapták hozzá a szükséges építőanyagot.
3. Adómentességet élveztek 10, illetve 15 évre.
5. Vallási hovatartozásra való tekintet nélkül jöhettek, és saját prédikátorukat vagy papjukat is hozhatták.
5. A paplakot a kamara építette fel.

Az 1750-es évek elején megindult a telepítések második hulláma, amit igen jól szervezeten a kamara hajtott végre. Mária Terézia utasítására a kamara részéről Franz Albert Craußen bízta meg a betelepítés megszervezésével. Craußen Wormsba utazott, ahol a helyi hatóságok segítségével megkezdte a kivándorlók verbuválását. A kitele-

¹³ A Temesköz betelepítésének általános, bőséges levéltári forrásokra támaszkodó, ma is alapmunkának tekinthető feldolgozása: Sonja Jordan: *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*. München, 1967.

pülesi lehetőségeket igen modern eszközökkel hirdették: kolonizációs rendeleteket adtak ki, hirdető cédulákat osztogattak, ágensek gyűjtötték a jelentkezőket.¹⁴ Az áttelepülőknek minimum 200 forintot érő vagyonnal kellett rendelkezniük: ezzel biztosította a kamara, hogy ne a szegénységtől hajtott nincstelének induljanak kivándorlásra.

Az 1763–1772 közötti második nagy betelepítési hullámban mintegy 50 000 ember érkezett csak a Temesközbe. Az 1763. február 25-én kibocsátott *Kolonisationspatent* hatévi adómentességet, szabad épület- és tűzifa használatot, 24 hold szántót, 6 hold legelőt, 6 hold rétet, egy hold telket adott minden betelepülőnek. A házak építéséhez pénzelőlegyet biztosítottak számukra. Később azonban már állami költségen épített házakba költözhetek. Fontos volt továbbá, hogy vallásszabadságot élveztek, valamint a legidősebb fiút felmentették a katonai szolgálat alól.

A második hullámban, Mária Terézia idején elsősorban Tolna és Baranya megyékbe érkeztek a betelepülni vágyók Lotaringiából, Trier környékéről, Svábjországból, Tirolból és még Svájcból is.

II. József idején a betelepülések az ország egész területét érintették. A betelepülők ekkor érkeztek a legnagyobb számban, ezért a harmadik hullámot „nagy sváb-vonulásnak” (*großer Schwabenzug*) is nevezik. Az uralkodó az országban való utazásai során az új településeket is felkereste, feljegyzéseket készített a telepés falvak és a népesség állapotáról, szükségleteiről, javaslatokat készített a további telepítések menetére és lefolytatására vonatkozóan.

A 18. századi német betelepítések megváltoztatták az ország etnikai képét. 1686 és 1829 között 150 000 betelepülő érkezett az ország területére. A 18. század végére Tolnában és Baranyában a lakosság 67%-a volt német, a Bácskában 44%. A német telepések azonban nemcsak az etnikai összetételt változtatták meg. Új technológiákat, másfajta szemléletet, mentalitást hoztak magukkal. Mezőgazdasági technikájuk sokkal fejlettebb volt, mint a magyaroké. Nekik köszönhető a korban például a Temesköz nagy mocsarainak lecsapolása, a Béga-csatorna építése, a sikeresebb, jobb minőségű állattenyésztés. A német telepések építéstechnikája is más volt, időtállóbb és tartósabb, mint a magyar falvak parasztjáié. Bél Mátyás leírása szerint a német telepéseknek köszönhető, hogy a magyar paraszti házak is egyre gyakrabban épültek kőből, és nem vályogból.¹⁵

¹⁴ A század közepétől meginduló német betelepítésekre elsősorban Dr. Fata Mártának, a Würzburgi Egyetem tanszékvezető professzorának munkái ajánlhatóak. A két legrészletesebb, monografikus feldolgozás a témában: Fata Márta: *Die Schwäbische Türken. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn*. Sigmaringen, 1997; Uő: *Migration im kameralistischen Staat Josepfs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*. Münster, 2014. Egyik magyarországi nemzetiségnek sincs olyan hatalmas kiadott forrásanyaga, mint a németeknek: Karl-Peter Krauss: *Quellen zur Lebenswelten deutscher Migranten im Königreich Ungarn im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 2015, /Schirftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Bd. 20. Quellen und Forschung Bd. 3./

¹⁵ Részletesebben Bél Mátyás leírásáról és a betelepülő németek életviteléről lásd Szabó Dezső: *Magyarország újratelepítése a török kiűzése után. A „harmadik bonalapítás”, 1686–1800*. ELTE, Germanisztika Intézet, é. n.

A betelepülő németeknek sok nehézséggel kellett megküzdeniük: más gazdasági, társadalmi közegbe kerültek, mások voltak a szokások, a lehetőségek, a környezeti adottságok. Az óhaza szűkössége után Magyarországon hatalmas, lakatlan területeket találtak, olyan új népcsoportokkal, melyeknek létezéséről korábban talán nem is hallottak: délszlávokról, románokról, törökökről, magyarokról, s ezeknek a népcsoportoknak nemcsak nyelve, hanem kultúrája és vallása is idegen volt számukra. Nehezen ment az alkalmazkodás, előfordult (főleg a Temesköz mocsaras kipárolgásai miatt), hogy az újonnan települt falvak járványok és/vagy éhínségek miatt ugyanolyan gyorsan el is néptelenedtek, mint amilyen gyorsan korábban benépesültek. A 18. században a német etnikai csoportok nagyon zárt közösségeket alkottak. Nyelvükben, ruházataukban, szokásaikban megtartották identitásukat. Kétnyelvűség csupán a 19. század elejétől, a második, harmadik generációtól kezdve tapasztalható náluk.

Az első nagyobb és már szervezett betelepítés a sváb területekről indult, ezért az onnan betelepülteket a helyi, magyar lakosság sváboknak nevezte, de a későbbi, Németország más területeiről érkezett betelepülőket is ezzel a névvel illették – és a köznyelv annak nevezi még ma is. A 18. század végére a német nyelvterületről települt új lakosok magukat előbb „*Donauschwaben*” néven emlegették, majd már egységesen „*Ungarndentsch*”-ként.

A betelepítések közvetlen hatása szinte néhány éven belül érezhető volt, hiszen az ország lakatlan területei benépesültek, és az elsősorban mezőgazdasággal foglalkozó betelepülők új lendületet adtak az agrárgazdaságnak. A kulturális hatások hosszabb távon váltak érezhetővé, és a 19. századra nyúlnak át. A kulturális hatásoknál meg kell említenünk az evangélikus egyház szerepét, mivel a már Magyarországon született német evangélikus lelkészek is Halléban, Wittenbergben végezték tanulmányaikat, s ez egyfajta folytonosságot, állandó kulturális kapcsolatot és közvetítést jelentett az anyaország és az újhaza között.

A hatalmas arányú és államilag jól szervezett német betelepítések mellett a 18. században szinte eltörpült az egyéb etnikumú lakosság betelepítése Magyarországra, illetve az ország egyéb területeiről való átköltözése más vidékekre. Szinte elhanyagolható a Morvaországból betelepülő csehek és szlovákok mozgása, akik elsősorban Trencsén és Nyitra vármegyébe települtek át, de III. Károly rendeletben szabályozta és tiltotta meg átköltözésüket. Ugyanez történt a ruszinok esetében is: 1699-ben rendeleti úton tiltották meg elvándorlásukat, így ők eredeti területeiken maradtak.

Említettük a déli területek szerb határőrvidékének szervezését. Itt kell írunk arról is, hogy miután az 1737/39-es török háború során nem sikerült az egykori szerb területek visszafoglalása, jelentős szerb etnikum húzódott ismét Magyarország irányába. Bizonyos csoportok nem álltak meg a határőrvidéken, hanem északabbra vonultak Tolna, Somogy, Baranya vármegyéikbe, de Csobánka, Szentendre, a budai Rácváros területére is jelentős szerb lakosság érkezett. A határőrvidék szerb lakossága elsősorban katonáskodással kereste megélhetését, adómentességgel és egyéb szabadságjogokkal rendelkezett, sem a mezőgazdasági, sem az ipari fejlesztés nem volt számára

létkérdés. Érzékenyen érintette a szerbeket a Mária Terézia-kori határőrvidéki rendezés, melynek során a szerb ezredek száma háromra csökkent, de a területre jelentős számú német, illetve román lakosság is telepedett. 1778-ban a Temesköz polgári közigazgatásba való betagozásával az itt élő szerb határőrök szabadságai lecsökkentek. A határőrvidék 17. század végi szervezésekor megindult autonómiára való törekvéseknek az 1791-es országgyűlés egyszer s mindenkorra véget vetett, kategorikusan elutasították egy önálló szerb autonóm igazgatás létrehozását. A század folyamán egyre inkább korlátok közé szorított szerbek II. Katalin cárnő hívására tömegesen vándoroltak ki végül Oroszországba.

A török kiűzése Magyarországról és Erdély betagozódása a Habsburg Birodalomba lehetőséget biztosított a Kárpátoktól keletre és délre élő román népességnek, hogy jobb körülményeket és biztosabb megélhetést keresve elinduljanak otthonukból. Tömegesen érkezett román népesség Bihar, Szatmár, Arad vármegye területére, illetve a Temesköz területén szervezett román határőr ezrekbe. A szerbeket és a románokat nemcsak nemzetiségük, illetve a határőrvidékhez kötődő kiváltságaik különítették el az egyéb nemzetiségektől, hanem görögkeleti vallásuk is. A szerbség egyházi privilégiummal rendelkezett: a görögkeleti szerbek egyházi autonómiája értelmében uralkodói jóváhagyással saját maguk választhatták egyházi vezetőiket, s egyházi kongresszusuk nemzeti fejlődésük számára biztosított kereteket. A karlócai érsek ezért nemzeti vezetőjüknek is tekinthető. A román lakosság egy része a bécsi udvar támogatásával az ortodox vallásról áttért a görögkatolikus hitre. Többségük azonban továbbra is ragaszkodott a görögkeleti valláshoz. A ruszinok viszont teljes egészében áttértek a görögkatolikus hitre.

A század végére az ország népességének jelentős megnövekedése elsősorban a betelepüléseknek köszönhető. Összességében elmondható, hogy a betelepítések hatására a 18. század végén az ország demográfiai helyzete érezhetően javult, a gazdasági, elsősorban a mezőgazdasági fejlődés jelentős volt. A mezőgazdaságban a század végén már nemcsak mennyiségi, hanem a német betelepülők fejlettebb technológiájának köszönhetően minőségi fejlődésről is beszélhetünk. A nagyobb népesség, az intenzívebbé váló termelés nagyobb állami bevételeket is eredményezett, melyek szintén a század végére mutatkoztak meg jelentősebb mértékben. Elmondhatjuk tehát, hogy a betelepítések állami költségei néhány évtizeden belül megtérültek. A magyarság aránya ugyanakkor a 14. század végi 80%-ról 40-42%-ra esett vissza. Magyarország nem egyszerűen többnemzetiségű országgá, hanem kevert nemzetiségűvé vált, hiszen nagyon sok helyen nem lehetett tisztán magyarlakta, vagy csak németek, románok stb. által lakott összefüggő területeket elkülöníteni, legtöbb esetben egy-egy falu lakossága is több nemzetiség egymás mellett élését példázta.

A 18. század végén még nem jelentkeztek Magyarországon a nemzetiségi ellentétek. A népességmozgások legfőbb kedvező hatása az volt, hogy az ország újra benépesült, az ország lakossága „regenerálódott”, a munkaerőhiány megszűnt, így biztosítva volt a gazdasági fejlődés alapja.

